

משה ליסק: שומר החומות של הסוציולוגיה הממסדית

אורי רם

שמענו כאן שלוש הרצאות מעולות על מורשתו הסוציולוגית של משה ליסק. אהבתי את הצירוף של נימת ההערכה האישית לתרומתו החלוצית בייזום ובעיבוד של תחומי מחקר חדשים בזמנם, ביניהם הסוציולוגיה של היישוב, הסוציולוגיה של ההגירה והסוציולוגיה של חברה-צבא, ושל ביקורת בלתי מתפשרת, עיונית ועניינית לעילא. אני רוצה להדגיש כי למתות ביקורת אין משמעו לומר שעבודה היא "לא נכונה", במרכאות, או "לא טובה". אדרבה, פירושו למקם באופן רפלקטיבי את העבודה בתוך הקשר היסטורי ובתוך פרספקטיבה תאורטית – מה שליסק סירב לעשות בעצמו לגבי עצמו, כפי שכבר העירו כאן בהרחבה לגבי "הסוציולוגיה הממסדית" של דורו. אני מצטרף אפוא לדברי קודמיי בהערכה לעצם תרומתו של ליסק למקצוע כאחד האבות המייסדים של הדיסציפלינה. עם זאת, אני מבקש למקם אותו במקום המתאים. אני מזכיר כי הוא שייך למעשה לדור השני או השלישי של סוציולוגיית ירושלים – דור של תלמידי אייזנשטדט (שלישי, אם מתייחסים למרטין בובר כאל הדור הראשון, ולתלמידיו, ובראשם ש"נ אייזנשטדט, כאל הדור השני). אני מבקש לציין את המקורות הביוגרפיים של הסוציולוגיה של ליסק. אינני מאמין בגזירה של אחת לאחת מן הביוגרפיה לסוציוגרפיה, אבל במקרה הזה יש הלימה גבוהה

* פרופ' (אמריטוס) אורי רם, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דואר אלקטרוני: uriram@bgu.ac.il

ספרו הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית, 1882-2018 פורסם בשנת 2020 בהוצאת מכון בן-גוריון.

מגמות, 2020, נה(2), 215-220

© כל הזכויות שמורות

בין השתיים. ליסק היה ונשאר הניך נאמן של תנועת העבודה, ונוסף על כך היה ונשאר הניך נאמן למורו לסוציולוגיה, ש"נ אייזנשטדט. אלו הם שני העוגנים המרכזיים של אישיותו הסוציולוגית.

משה ליסק (1928–2018) החל את לימודיו במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1951 והצטרף לסגל המחלקה בשנת 1964. הוא רכש את השכלתו הסוציולוגית אצל אייזנשטדט במשך 13 שנים – מתואר ראשון ועד תואר שלישי, 13 שנים שהיו אף השנים המעצבות בגיבוש הפרדיגמה האיזנשטדטית. לימים הוא היה לאישיות השנייה בחשיבותה בסוציולוגיה הממסדית, אחרי מורו, ובשנת 1992 אף זכה בפרס ישראל בסוציולוגיה.

ובכן ליסק – שהציג בעיקשות את הסוציולוגיה שלו כמדעית וכאובייקטיבית – הוא בן למשפחת חלוצים מן העלייה השלישית (מצד אביו) והרביעית (מצד אמו). אביו הגיע לארץ בשנת 1919 באונייה "רוסלאן", ה־Mayflower הישראלית, שנשאה קבוצה שארגן יוסף טרומפלדור. אמו הגיעה לארץ בשנת 1924. את הווי שכונת נעוריו בתל אביב, נווה צדק, ואת כור מחצבתו הרעיוני הוא מתאר כך:

[השכונה] הייתה אז רב־עדתית ורב־תרבותית, אך מעל הכול התאפיינה ב"זעיר בורגנים" רבים מכאן וב"פרולטרים" מכאן. עם זה לא שיקפה השכונה את ההוויה התרבותית של מחנה הפועלים המאורגן, וחסר זה מילאתי כשהצטרפתי בהיותי בן 9 לערך לתנועת הנוער "המחנות העולים" (ליסק, 2006, עמ' 659).

בהמשך שירת ליסק ב"הגנה" ולחם במלחמת העצמאות בשורות הפלמ"ח. בשנת השבתון שבילה באוניברסיטת שיקגו התודע לעבודתו של מוריס ינוביץ (Moris Janowitz, 1919–1988) בתחום הסוציולוגיה של יחסי חברה-צבא והושפע ממנו עמוקות. התזה המרכזית שלו בתחום זה הייתה כי למרות מקומו החשוב של הצבא השכילה ישראל להימנע ממיליטריזם דווקא בזכות הגבולות החדירים בין הספרה האזרחית לבין הספרה הצבאית (ליסק והרוביץ, 2009).

כפי שראינו, בכל אחד מן התחומים שנסקרו כאן במושב – תחום ההתיישבות ויחסי יהודים-ערבים, תחום ההגירה ותחום יחסי חברה-צבא – אימץ ליסק הנחות מסגרת (domain assumptions) שתאמו את יסודות הזרם המרכזי של האידאולוגיה הציונית בכלל ואת זו של הזרם המרכזי של תנועת העבודה בפרט. אין זה אומר שהוא לא מתח ביקורת על מדיניות יישומית כזו או אחרת או התנהלות נקודתית כזו או אחרת, אבל לא על הנחות היסוד: מה הם גבולות הקולקטיב, מה הוא הקולקטיב ומה היא הגירה, מה הוא מקומו של הצבא בחברה – בכל אלו לא היה מצדו או מצד עמיתו ערעור על הנחות היסוד הפרדיגמטיות, כפי שאייזנשטדט עיבד אותן משפת האידאולוגיה לשפת הסוציולוגיה.

את הוויכוח עם הסוציולוגיה הביקורתית הוא ניהל בנחרצות ובעוינות. בשנות ה־70 וה־80 רק הופיעה הביקורתיות בזירה, ועדיין היה אפשר להשתיקה מתוך עמדות הכוח,

אך בשנות ה-90 היא כבר שטפה את הזירה וליסק נזקק למתקפה אנטי-ביקורתית ציבורית גלויה, שכבר הייתה למעשה למגננה ממסדית. מאמר הדגל שלו, שהודפס מספר פעמים בבמות שונות (לדוגמה, ליסק, 2009), נקרא "סוציולוגים 'ביקורתיים' וסוציולוגים 'ממסדיים' בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיה אקדמי ענייני?". ליסק הציג במאמר את הממסדיים כנציגים של "שיח אקדמי ענייני", ואילו את הביקורתיים הוא הגחיק בשיטת האדא-בסורדום כמי שמנהלים "מאבקים אידיאולוגיים" וכמי שמזיקים למקצוע ומאיימים על עתידו.

הוא יצא בשצף-קצף נגד הסוציולוגים הביקורתיים וההיסטוריונים החדשים והגדיר אותם כמי "שפוגעים באושויותיהם" של מדעי החברה וההיסטוריה בישראל ומאיימים עליהם בשקיעה ובניוון:

יש נטייה [...] לפסול פסילה טוטאלית את הפרדיגמות של הסוציולוגים הממסדיים ולשלול אותן על רקע אידיאולוגי. אין להכביר מילים כיצד גישה זו הורסת את התשתית לשיח קונסטרוקטיבי בין הדוגלים בפרדיגמות שונות. אפשר לומר ללא לשון של הגזמה, שמצב מעין זה עשוי להשיג את מדעי החברה עשרות שנים לאחור, לראשית המאה העשרים, אם לא אחורה מזה (ליסק, 2009, עמ' 462).

אם כן, ליסק הציג את הסוגיה במונחים של התקפה אידיאולוגית על גישות אקדמיות (כנרמזו כבר בכותרת מאמרו), כאילו לא היו, וכאילו לא נטמעו זה מכבר בתפיסת המדע, דיוניהם של תומס קון, יורגן הברמאס או פייר בורדייה ורבים אחרים, וכאילו לא באו לעולם מושגים כמו פרדיגמה, שדה אקדמי או אובייקטיביות חזקה, דיונים ומושגים שהזימו מכבר את הדימוי השמרני האובייקטיבי של המדע. הוא בחר להתעלם מכך שאידיאולוגיה (ועוד גורמי רקע וסביבה) נחשבת כהיבט של ההקשר המדעי בכללו ואיננה מיוחסת ל"ביקורתיים" או ל"ממסדיים" באופן בלבדי.

את מסקנותיו הקודרות בנוגע להשפעת הביקורתיים והחדשים על מדעי הרוח והחברה סתר כותב שורות אלו, שהיה מזוהה עם הזרמים הביקורתיים של שנות ה-90. במסה "הזמן של ה'פוסט'" (רם, 2005) התפלמסתי עם תגובת-הנגד השמרנית שעוררה הסוציולוגיה הביקורתית שפרחה בשנות ה-90 של המאה ה-20. לעומת טענתו של ליסק, כי זה היה "עשור מבוזבז" בסוציולוגיה, גרסתי אני כי העשור היה פורה במידה יוצאת מן הכלל, בין השאר בזכות פרסומים חדשים, כגון כתבי העת תיאוריה וביקורת (שנוסד בשנת 1991) וסוציולוגיה ישראלית (שנוסד בשנת 1998) ועוד ספרים, מאמרים וחיבורים אינספור. וכך דרשתי אז:

לא על פוריות מדובר כאן, לא על רלוונטיות ולא על איכות אקדמית. קצפם של מבקרי הביקורת יצא על שני עניינים אחרים לגמרי: בעשור האחרון השתחררה הסוציולוגיה יותר מאי-פעם מלפיתת האידיאולוגיה הלאומית ומאחיזת האידיאולוגיה המדענית. במדעי החברה והרוח התגבשה בעשור האחרון מסה

קריטית ואיכותית של חוקרים שאינם בוחנים עוד את הנוף החברתי מתוך עגלת הלאום, אלא בוחנים את התוואי שבו נעה עגלת הלאום בנוף החברתי. זו כבר אינה סוציולוגיה לאומית, אלא סוציולוגיה של הלאומיות. לא סוציולוגיה של הקונסטרוקטיביזם הלאומי, אלא דה־קונסטרוקציה של ההבניה הלאומית; לא סוציולוגיה הגמונית, אלא סוציולוגיה של ההגמוניה [...] בעבור [הסוציולוגים החדשים], קץ האוטופיות נוגע לא רק לתנועות אחרות ולמקומות רחוקים, אלא פרושו קץ החשיבה האוטופית כאן. וקיצה של החשיבה האוטופית מציין את תחילתה של החשיבה הסוציולוגית (שם, עמ' 245).

הסוציולוג הכלכלי, מיכאל שלו, התפלמס עם ליסק במאמר תגובה ששמו "עת לתיאוריה" וקבע:

בדרך כלל, להקשר חברתי שבו מתנהל המחקר החברתי ולביוגרפיות החברתיות של החוקרים יש השפעה ברורה על השאלות הנשאלות ועל סוג התשובות שאותן מחפשים. אבל ליסק מתעקש להכחיש את האמת הזו, הברורה מאליה. הוא מותח קו נוקשה בין מי שמגן על המדע, כמותו, ואלה שמוכנים לרתום אותו לשירות האינטרסים שמכתיב סדר היום הפוליטי שלהם. העמדה הזו כל כך מופרכת עד שאי־אפשר להתייחס אליה ברצינות [...] (שלו, 1996, עמ' 226-227).

ועוד קבע שם שלו:

היה זה בלי ספק הכרחי וחשוב לחשוף בלי פשרות את ההשתמעויות של המורשת הפונקציונליסטית בסוציולוגיה המודרנית בישראל. ההשתמעויות האלה ידועות היטב. הפונקציונליזם מעדיף שאלות שעניינן בסדר הקיים ולא באי־סדר; הוא מתמקד בהסכמה ובשילוב חברתי ובכך מצעף אזורים של שוליות, אי־שוויון ודיכוי; ההשקפה הפונקציונליסטית על ההיסטוריה, החדורה במקרה הישראלי במנת־יתר של וולונטריזם, הובילה להעלאת השיח הבייתי של האבות המייסדים למעמד של אמת מדעית [...] מאחר שאנו עוסקים בהקשר רווי אי־שוויון ועימותים, הפונקציונליזם נדמה במבט ראשון כבחירה תמוהה של הסוציולוגיה הישראלית (שם, עמ' 227).

לסיכום, מן הדברים הללו על ויכוח ההיסטוריונים והסוציולוגים עולה בבירור כי היו לו שתי פנים משיקות ובלתי נפרדות: מצד אחד, זה ויכוח אקדמי, המתנהל סביב מתודות, תאוריות וממצאים. מצד אחר, זה לא היה ויכוח פנים־אקדמי או מקצועי גרידא, כי אם התרחשות בתחום התרבות הפוליטית הכללית בישראל. אחד לאחד אוימו ה"אתוסים" וה"מיתוסים" המצויים בתשתית החברה הישראלית – הרשמיים, העממיים והמחקריים

גם יחד – ועורער דימויה העצמי של ישראל כחברה מלוכדת שוחרת שלום, שוויון ואחוה. ליסק סירב להכיר בכל זה, ולכן טעה פעמיים: פעם אחת בהבנת החברה ופעם נוספת בהבנת מדע החברה.

אני חושב שכל מי שהאזין להרצאות שנישאו כאן הבין שהמבקרים דווקא העירו את הדיסציפלינה הסוציולוגית בישראל מתרדמתה הדוגמטית (אם לצטט את המשפט האידיומטי של עמנואל קאנט מהקשר אחר).

על מה נסב הוויכוח בין הסוציולוגיה הממסדית, שראשיה היו כזכור אייזנשטדט וליסק, לבין הסוציולוגיה הביקורתית? אזכיר רק בקצרה חלק מטענותיהן של הגישות הביקורתיות כלפי הסוציולוגיה הממסדית:

- הן יצאו נגד תפיסת ה"קליטה" כהיטמעות חד-צדדית של העולים בקרב הוותיקים, או תפיסת "כור ההיתוך", מתוך חתירה להומוגניות זהותית, והעמידו אותה אל מול חלופה של קליטה כהתגוונות דו-צדדית או רב-צדדית.
- הן יצאו נגד יצירת סולם ערכי של המהגרים תוך תיאור אידאליסטי של ה"חלוצים" ותיאור סטראוטיפי של "העלייה ההמונית" ועליות אחרות, לעומת החלופה של ניתוח ריאליסטי של תהליכי ההגירה.
- הן יצאו נגד ייחוס "קשיי הקליטה" לתחום המנטלי, ובעיקר תרבות המוצא של העולים (מה שהביאו מ"שם"), לעומת חלופה של ייחוס הקשיים לתהליכי הקליטה עצמם (מה שקרה עמם "כאן"), בגרסאות מסוימות בתחום החומרי ובאחרות במובן החווייתי.
- הן יצאו נגד התיוג של העולים החדשים כ"בני עדות (המזרח)" לעומת ההצגה האוניברסלית של "בני עדות אשכנז" כ"ישראלים", ועל כן התנגדו לא-סימטריה שבדרישה מ"בני העדות" להשיל את זהותם הקיימת, לעומת קיום ההמשכיות (המוכחשת למחצה) של התרבות הישראלית עם תרבויות המוצא המרכז אירופיות או המזרח אירופיות.
- הן יצאו נגד תפיסת החברה כ"מערכת", כלומר מנגנון תפקודי השואף לשוויון משקל, תפיסה המדגישה הסכמיות ויציבות חברתית, לעומת החלופה של תפיסת החברה ככוללת גם כפייה, מניפולציה, התנגדות ושינוי.
- הן יצאו נגד השוליות של ההתייחסות לעימות היהודי-ישראלי והערבי-פלסטיני, לעומת תפיסת הקונפליקט בין המהגרים-המתנחלים לבין הילידים-המקומיים כתהליך מעצב רב-משקל של החברה הישראלית (כמו במקרים אחרים של יצירת אומה קולוניאלית).
- הן יצאו נגד תפיסת הצבא כגוף כלל-חברתי ניטרלי נטול אלימות וללא מלחמות ונגד תמונת החברה כנטולת מיליטריזם.

והערה אחרונה, בתשובה לשאלה אם כל זה עדיין רלוונטי, תשובתי הקצרה היא כן, זה רלוונטי ללא ספק. תחילתה של תשובה מורכבת יותר תהיה כי הסוציולוגים הביקורתיים

כבר ניצחו בקרב הפנימי בסוציולוגיה, אך הם־אנו (מי שמרגיש שייך) עומדים מול מלחמה שערה בזירה הרחבה יותר. מדוע? כי מדובר לא סתם בתנועת מספריים, אלא בתנופת מספריים. כאשר הם נפתחים, שני הלהבים מתרחקים זה מזה – אם להשתמש במטפורה של מייקל בוראוויי (Micheal Burawoy), נשיא האגודה הסוציולוגית האמריקנית, כדי לתאר את התרחקות החברה ומדע החברה זה מזה. כמו באמריקה גם בישראל, משנות ה־80 הדיסציפלינה נעה שמאלה, כלומר נהיית יותר ויותר ביקורתית. באותו זמן התרבות הפוליטית והשלטונית בישראל נעה יותר ויותר ימינה, ולכן לא ייתכן שלא יהיו לכך השלכות על האקדמיה בכללה ועל מעמד הביקורת בתוכה בפרט. זה תהליך שלא צריך לחזות למרחוק כדי לצפות אותו, הוא כבר נמצא בעיצומו. אותו בולדווין, המאיים להחריב את בית המשפט העליון, כבר החל לקעקע גם את אדני האקדמיה.

מקורות

- ליסק, מ' (2006). שרטוטים אוטוביוגרפיים. בתוך א' בן־רפאל, א' בראלי וא' יער (עורכים), ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו (עמ' 659–666). ירושלים: יד יצחק בן־צבי.
- ליסק, מ' (2009). סוציולוגים "ממסדיים" וסוציולוגים "ביקורתיים" בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני? בתוך מ' ליסק (עורך), עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל (עמ' 461–495). ירושלים: מוסד ביאליק.
- ליסק, מ' והורוביץ, ד' (2009). דמוקרטיה וביטחון לאומי בסכסוך מתמשך. בתוך מ' ליסק (עורך), עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל (עמ' 399–425). ירושלים: מוסד ביאליק.
- רם, א' (2005). הזמן של "הפוסט": הערות על הסוציולוגיה הישראלית מאז שנות התשעים. תיאוריה וביקורת, 26, 145–241.
- שלו, מ' (1996). עת לתיאוריה. תיאוריה וביקורת, 8, 225–237.